

Slovní druhy

Problematika slovních druhů se nachází na pomezí morfologie a lexikologie. Rozlišování druhů slov má v evropské lingvistice tisíciletou tradici, avšak proměňuje se chápání podstaty některých slovních druhů i zařazení konkrétních slov. Počet slovních druhů se v české lingvistice ustálil na deseti: substantiva, adjektiva, zájmena, číslovky, slovesa, příslovce, předložky, spojky, částice a citoslovce.

Tradičně se slovní druhy vydělují podle tří kritérií: a) podle obecného významu, b) podle syntaktických funkcí a syntaktických vlastností a c) podle vlastností morfologických. Platí přitom, že vztah mezi těmito třemi kritérii není vůbec náhodný: slova mají svou primární (základní) syntaktickou funkci dānu svým obecným lexikálním významem. Český jazyk přitom rozeznává čtyři základní významové kategorie: substanci, vlastnost, děj a okolnost; jsou to vlastně čtyři základní složky situace, tak jak ji ztvárňujeme větou. Pro pojmenování každého z těchto čtyř typů složek skutečnosti máme k dispozici jeden slovní druh: substantiva, adjektiva, slovesa a příslovce jsou proto **slovními druhy základními**.

Substantivy označujeme jevy chápané (nebo ztvárněné, „stylizované“) jako substance (entity): samostatné jevy skutečnosti, které mohou mít vlastnosti a účastnit se dějů. Podle jejich lexikálního významu dělíme substantiva na jména obecná (apelativa) a jména vlastní (propria). Propria jsou přiřazena substancím jako jednotlivinám/jednotlivcům, nezakládají se na pojmech. Apelativa můžeme dále dělit na jména abstraktní (názvy dějů, stavů, vlastností, okolností, ...) a konkrétní (názvy skutečných substancí – nositelů vlastností a účastníků dějů). Primárními funkcemi substantiv ve větě jsou funkce podmětu a předmětu. Substantivum je možno rozvíjet přívlastkem. Všechna substantiva vyjadřují pād, číslo a jmenný rod, přičemž jmenný rod je u nich reflektivní kategorií (při skloňování se až na výjimky nemění).

Primární syntaktickou funkcí **adjektiv** je funkce shodného přívlastku, z funkcí sekundárních jsou obvyklé funkce jmenné části přísudku a doplňku. Ve všech těchto funkcích je adjektivum závislé na nějakém syntaktickém substantivu (čili na substantivu nebo jiném slově, které se ve větě chová jako substantivum) prostřednictvím shody neboli kongruence. Morfologické kategorie (pād, číslo i rod) jsou tedy u adjektiv dāny shodou s řídícím substantivem. Některá adjektiva se běžně nevyskytují ve funkci přívlastku (*schopen, fit*), jiná se naopak na tuto funkci omezují (*pouhý, jednotlivý*). Predikativní funkce je častěji než funkce přívlastková spojena s hodnotícím významem a se zachováváním valence.

Adjektiva rozeznáváme podle významu v zásadě dvojí: jakostní (kvalitativní) a vztahová (relační). Jakostní adjektiva (např. *veliký, tmavý*) pojmenovávají vlastnost (vlastnost substance označené jejich řídícím substantivem) jako kvalitu a většinou se stupňují. Vztahová adjektiva (např. *žabí, nedostižný, zítřejší*) pojmenovávají vlastnost jako vztah (vyjadřují vztah substance označené jejich řídícím substantivem k substanci/ději/okolnosti vyjádřené jejich základovým slovem) a stupňují se jen zřídkakdy.

Slovesa pojmenovávají děje v nejširším smyslu (události, procesy, stavy), jejich primární funkcí je funkce přísudku, jako jediný slovní druh se časují. Vedle sloves plnovýznamových, jichž je výrazná většina, existují v češtině ještě slovesa neplnovýznamová nebo ne zcela plnovýznamová: a) sloveso pomocné, které se podílí na stavbě složených tvarů (*jsme ve viděli jsme*), b) slovesa sponová (verbalizátory), která se podílejí na stavbě verbonominálních větných členů (*být a je v Být dítětem je krásné.*), c) slovesa modální a fázová, která se podílejí na stavbě složených větných členů (*můžeš a začít v Můžeš mi začít pomáhat?*), a d) slovesa kategoriální, která se podílejí na stavbě souslovných větných členů (*dávejte v Dávejte pozor!*).

Ze syntaktického hlediska je vhodné dělit slovesa na předmětová (ta, která na sebe vážou vztahem rekece předmět) a bezpředmětová; ta předmětová slovesa, jejichž předmět má formu bezpředložkového akuzativu, se nazývají tranzitivní. Toto dělení je užitečné i v morfologii v souvislosti s možností a způsobem tvoření tvarů opisného pasíva. Morfologická specifika (např. neschopnost tvoření pasívních tvarů) mají rovněž reflexíva – slovesa s prázdným nebo slovotvorným volným morfémem *se/si*.

Příslowce (adverbia) jsou stejně jako jména a slovesa slovy plnovýznamovými a stejně jako jména a slovesa jsou větnými členy, vždyť patří mezi základní slovní druhy. Avšak na rozdíl od jmen a sloves se neohýbají, tzn. nevyjadřují žádné morfologické kategorie. Podle toho, kterým větným členem zpravidla bývají, rozlišujeme dvě základní skupiny příslovčí:

a) Příslowce, jejichž primární funkcí je být součástí přísudku, se nazývají **predikativa**; funkci příslovečného určení predikativa neplní nikdy. Vyjadřují buď stav nějakého prostředí či jedince (*oblačno, hlučno; nevolno, teskno*), nebo modální hodnocení nějakého děje (*nutno, zapotřebí, nelze, nabíledni*).

b) Příslowce, jejichž primární větněčlenskou funkcí je funkce příslovečného určení (takových je většina), se někdy nazývají **cirkumstantiva**. Rozvíjejí slovesa, adjektiva nebo jiná příslovce a označují okolnosti, vlastnosti nebo míru dějů, vlastností a jiných okolností. Většina cirkumstantiv okolnost pojmenovává (podobně jako např. adjektiva pojmenovávají vlastnost),

avšak některá k ní pouze odkazují (podobně jako např. zájmena *jaký* nebo *takový* odkazují k nějaké vlastnosti, ale nepojmenovávají ji: neříkají, o kterou vlastnost jde). Příslovce, která okolnost pojmenovávají, nemají svůj specifický název. Příslovce, která okolnost jen naznačují či k okolnosti odkazují, nazýváme **příslovce zájmenná**. Od zájmen se zájmenná příslovce liší tím, že se neohýbají (nevyjadřují morfologické kategorie).

Podle druhu okolnosti, který vyjadřují, rozlišujeme příslovce:

- a) místa: např. *doma, zprava, vysoko*; zájmenná: *zde, kudy, někam, odevšad*;
- b) času: např. *včera, brzy, odjakživa, stále, často*; zájmenná: *dokdy, nikdy, navždy*;
- c) způsobu: např. *překrásně, nakrátko, humpolácky*; zájmenná: *tak, nějak*;
- d) míry: např. *velmi, trošku*;
- e) prostředku: např. *letecky*;
- f) příčiny: např. *úmyslně*; zájmenná: *proč, proto*;
- g) účelu: např. *pracovně*; zájmenná: *proč, proto*;
- h) podmínky: např. *bezpodmínečně*;
- i) přípustky: např. *chtě nechtě*;
- j) zřetele: např. *strukturně, povahově*.

Některá příslovce se stupňují. Jde výraznou většinou o taková příslovce, která byla utvořena odvozováním ze stupňovatelných adjektiv. Druhý stupeň příslovců se tvoří příponami *-ěji/-ěji* nebo *-e*.

Jako tzv. **nástavbové slovní druhy** se označují deiktická slova a číslovky. **Číslovky** vyjadřují počet či pořadí; ale protože počet nepatří mezi čtyři základní složky skutečnosti rozeznávané jazykem, číslovky ten počet vždy stylizují jako substantiv (*milión, třetina*), jako vlastnost (*dvojitý, devátý*), nebo jako okolnost (*třikrát, podruhé*). **Deiktická slova** je podle Mluvnice češtiny 2 souhrnný název pro zájmena a zájmenná příslovce. Jde o slova, která zastupují substantiva, adjektiva a příslovce, tj. označují substance, vlastnosti a okolnosti, aniž by je pojmenovávala.

K vyjadřování vztahů mezi slovy/věťmi a jejich prostřednictvím i vztahů mezi složkami skutečnosti slouží gramaticko-lexikální slova – předložky a spojky. Pragmatické, subjektivní zabarvení dodávají do výpovědi částice. Pojmenovat situaci globálně, bez jejího členění na substance, vlastnosti, děje a okolnosti, je možno pomocí citoslovcí.

Předložky (prepozice) jsou neohebná slova, která netvoří větný člen sama o sobě, nýbrž teprve ve spojení se syntaktickým substantivem (substantivem nebo jiným slovem, které se po stránce syntaktické chová jako substantivum), které stojí za nimi. Předložka se pojí vždy s některým pádem onoho substantiva. Spolu s tímto pádem vyjadřuje vztah onoho substantiva k jinému výrazu ve větě, zpravidla k jeho výrazu řídicímu. Rozeznáváme dva druhy předložek: primární a sekundární. Primární předložky jsou slova, která nemohou být jiným slovním druhem. Většina výrazů, které mezi ně řadíme, však může být za jiných okolností předponami. Primární jsou následující předložky:

bez, do, k, na, nad, o, ob, od, po, pod, pro, před, přes, při, s, u, v, z, za

Sekundární předložky jsou slova, která primárně patří/patřila k jinému slovnímu druhu a předložkami se stala až sekundárně. Sekundární předložky mohly vzniknout z příslovcí (*uvnitř*), sloves (*vyjma*) nebo substantiv (*díky, pomocí*) a také z jejich spojení s dalšími slovy, zejména primárními předložkami – mnohé sekundární předložky jsou tak víceslovné: např. *vzhledem k, na základě, na rozdíl od, nehledě na*.

Spojky (konjunkce) jsou výrazy, které v určitém vztahu spojují slova, části vět nebo věty a nejsou přitom větnými členy. (Schopnost spojovat věty mají i vztažná zájmena a vztažná zájmenná příslovce, ale ta přitom větnými členy jsou!)

Rozlišujeme dva druhy spojek: souřadící a podřadící. Souřadící spojky spojují v souřadném vztahu věty hlavní, nebo věty vedlejší, nebo složky několikanásobného větného členu: např. *a, anebo, avšak, tudíž*. Podřadící spojky zpravidla připojují závislou větu k její větě řídicí: *že, pokud, poněvadž, aby, ačkoli, jakmile*. Podřadící spojky *jako* a *než* mohou mimoto připojovat závislý větný člen k jeho řídicímu větnému členu.

Některé spojky jsou víceslovné: např. souřadící *a proto* nebo podřadící *i když*. Mnohé souřadící spojky jsou rozštěpené (neboli vícedílné), tzn. jejich první část stojí před prvním spojovaným výrazem (větou) a druhá před druhým: *ani – ani, jednak – jednak, nejen – nýbrž i, ať už – nebo*.

Částice (partikule) jsou neohebná slova, která se neúčastní stavby věty: nejsou větnými členy (což lze ověřit tím, že se na ně nelze rozumně zeptat doplňovací otázkou) ani jejich součástmi. Užívají se uvnitř výpovědi (často na jejím začátku, běžně uprostřed, jen výjimečně na konci) a tuto výpověď zabarvují nějakým typem postoje mluvčího. Plní tedy komunikační, pragmatické funkce. Při jejich neohebnosti, nesyntaktičnosti a neplnovýznamovosti je obtížné najít vhodná

kritéria pro klasifikaci částic a jejich konsenzuální klasifikace dosud nebyla vytvořena. Částice lze dělit např. na:

- a) modální jistotní – udávají míru jistoty mluvčího o platnosti obsahu výpovědi, vztahují se k celé výpovědi jako nadřazená propozice: *snad, nejspíš, dozajista, prý* atp.;
- b) modální voluntativní – vyjadřují zájem mluvčího na uskutečnění obsahu výpovědi, vztahují se k celé výpovědi jako nadřazená propozice: *nevyhnutelně, rozhodně* atp.;
- c) evaluativní – hodnotí obsah výpovědi, vztahují se k celé výpovědi jako nadřazená propozice: *samozřejmě, naštěstí* atp.;
- d) přací – signalizují, že výpověď, na jejímž začátku stojí, je tzv. věta přací: *necht', kéž* atp.;
- e) tázací – signalizují, že výpověď, na jejímž začátku stojí, je zjišťovací otázka: *copak, jestlipak* atp.;
- f) vytýkácí – zdůrazňují výraz, před nímž stojí, vytýkají ho z celku a rematizují ho: *jedině, zejména, také, již* atp.;
- g) negační – vyjadřují členský zápor: *nikoli* atp.;
- h) strukturační – komentují organizaci textu: *předně, zatřetí, například* atp.;
- i) modifikační – spoluvytvářejí komunikační funkci výpovědi: *ale, vlastně, prostě* atp.

Citoslovce (interjekce) jsou výrazy, které se zpravidla neúčastní stavby věty a tvoří samy o sobě celou výpověď. Rozeznáváme tři typy citoslovcí:

1. dějová (většinou zvukomalebná) – vyjadřují pohyb nebo napodobují zvuk: *hopla, tanyny tanyny, bú, prásk* atp.;
2. stavová (většinou emocionální) – vyjadřují pocity: *jejda, hurá, sakryš, propánička, au* atp.;
3. interakční – obracejí se k adresátovi: *nazdar, ano, hele, prr, tumáš, mulisy mulisy* atp.